

MŰHELY

ALFÖLDY JENŐ

Idegen ég alatt

1945–1948

nemzet életére máskor oly érzékeny magyar költészet másfél tucatnyi verset szentelt a magyar történelem egyik legfájdalmasabb sorskérdésének, a második világháborús hadifogságnak. Ezt a maroknyi verset Csanádi Imre írta meg.¹

Tizenkilenc versről van szó. Meglehetősen viszonylagos, hogy ez sok-e vagy kevés. Kevés, ha a költő diákkora óta tartó termékenységével vetjük össze: a lágerélettel járó szenvedés és a magány csaknem beléfojtotta a szót. Nem kevés viszont, ha azt nézzük, hogy költészetünkben egyedül ő dolgozta fel ezt a sok száz ezer magyar sorsára nézve meghatározó élményvilágot. Nem kevés akkor sem, ha belátjuk, milyen körülmények közt írta meg e néhány versét, kezdve azon, hogy milyen gyarló eszközei voltak az íráshoz, és folytatva azzal, hogy az örök és a tanulatlan fogolytársak miként túrték szokatlan, „gyanús” tevékenységét. A rabok némelyike akár a rabtartók részére jelentéseket irkáló árulónak is vélhette. A székesfehérvári laktanyában mindenesetre már meglehetősen gyakorlatot szerzett abban, hogy milyen módszerekkel álcázza és rejtegesse szellemi munkáját az értetlenek és a korlátozottak, az irigységüket rosszízű ugratással kifejezők és a bizalmatlankodók elől.

E verseit a fogságba esése és hazatérése közötti három és fél évben, 1945 eleje és 1948 szeptembere közt írta. Egy részüket megjelentette első kötetében (*Eszendőök terhével*, 1953), de a kor szigorú ideológiai követelményeihez tartva magát, jócskán megrostálta őket. Rabságáról alig beszélhetett hazatérése után, mert a „felszabadítók” kötelező dicséretével ez nem fért össze. A hadifogságról csak annyiban szólhatott, amennyiben a Horthy- és a náci-éra megérdemelt következménye volt. Ez nagy általánosságban érthető, de csak addig, míg nem torkoll a kollektív bűnösség elméletébe. A szenvedések felidézése ünneprontásnak számított, és akit a hivatalosság ilyesmin ért, az éppúgy „reakciónak” minősült, mint aki a megszálló orosz katonák erőszakoskodásáról, a bejövetelük napjaiban megengedett szabad rablásról vagy a „davaj csaszi” néven tartóssá vált szerzési szokásairól beszélt.²

Hallgatnia kellett tehát a költőnek a kényes részletekről – a fogság brutális mozzanatait rögzítő versei évtizedekig az íróasztal fiókjában pihentek. (Hasonlóan, mint a negyvenes évek első felében a félféudális magyar valóságot vagy a hitleri agressziót kárhóztató költeményei.) A fogság-verseket legteljesebben az *Összegyűjtött versek* (1975) *Idegen ég alatt* ciklusa vonultatja föl. Ezekből a szabadabb légkörben megjelenő *Egy hajdani templomra* című válogatott verseskötetében (1989) a költő tizennégy darabot vett fel. Köztük egy addig ismeretlen vers is föltűnik, *A láger udvara* (1945). Tartalmi okokból ez még a hetvenes évek „puhuló diktatúrája” idején sem láthatott napvilágot.

Az 1945 és 1948 között írt tizenkilenc költeményből kerek tucatra tehető azoknak a száma, amelyek magáról a fogolylétről adnak információt. Mint máskor, most is művészi értékük szerint súlyozom és elemzem a verseket, de a szokásosnál jobban megfaggatom a művek életrajzi és történelmi vonatkozásait. A fogságba esés rekonstruálásában a költő nyilatkozataira, a családtagoktól kapott információkra és főként – a keletkezés történeti idejét véve figyelembe – az ötvenes évek első feléből származó *Lángban forgó napok* című elbeszélő versciklus adataira támaszkodom. Ezek esztétikai színvonala (a ciklust záró, nagy

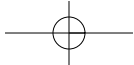
lírai telítettségű *Virágok példáját* kivéve) a költői teljesítmény java alatt marad, de az ábrázolás nagyfokú realiztikus pontossága és referencialitása (a közvetlen valóságra vonatkozhatósága) révén megbízható adatforrásként hasznosíthatók. Csanádi krónikás költők utódának és realistának vallotta magát, s szinte aggályosan igazodott a tényekhez. Ennek köszönhetően szerényebb művészi értékű verseire is hagyatkozhatom, ha életrajzi és kortörténeti adatok olvashatók ki belőlük.

* * *

Csoóri Sándor írja *Magyar apokalipszis* című könyvében³ – ugyancsak zámolyi emlékeket elevenítve föl –, hogy míg az első világháború után a katonaviselt férfiak végeérhetetlenül mesélgették hallgatóiknak infernális, gyakran mégis humoros élményeiket a lövészárkok, a szuronyrohamok és a gáztámadások világáról és a megszállt civil lakossággal fenntartott kapcsolatáról, addig a második világháború kurszki, voronyezsi vereségének elszenvedői összeszorított szájjal hallgattak a történekről. Mintha egy körrel bentebb jártak volna a pokolban, mint akik a doberdói, przemysli állóháborúban szerzett sebeiket mutogatták. Magam is tanúsíthatom: apám és nagybátyám nemzedéke alig beszélt frontélményeiről. Ennek okai közé sorolnám azt is, hogy míg az egyebekben oly kárhozatos Horthy-éra a *mieink* vereségének tartotta az első világháborús összeomlást, addig 1948 után (ebben az évben tért haza a szovjet fogságba esettek nagy része) úgy írt az itthoni sajtó a vert magyar hadseregről, mintha az *ellenségről* volna szó: a győztesek diadalával. Mintha örülnünk kellett volna a fronton elesett honfitársaink halálának. Mintha az apák a saját szüleik, feleségük, gyerekek vagy üldözött honfitársaik ellenségei lettek volna. A faramuci logika nem az én agyszüleményem: ez a tudathasadás benne volt a rendszerben, benne volt a levegőben – de mivel túl sok embert érintett (néha kiemelt kádereket is), tanáraink többsége a szőnyeg alá söpörte ezt a kényes témát. Az orosz fogság több száz ezer magyar család sorsára hatott ki súlyosan, de éppúgy tabutéma volt az iskolákban és a tágabb közéletben, mint 1956 novembere után, a „fehédkönyves” idők⁴ elmúltával a forradalom.

Mindez nem azt jelenti, hogy a nacionalista Horthy-korszak erkölcsi fölényt élvez a későbbi, nemzetellenes korszakokkal szemben. A háborús Magyarország – mely a Szovjetunióknak is, az USA-nak is hadat üzent, miközben „szövetsége”, a hitleri Németország 44-től éppúgy megszállás alatt tartotta, mint legyőzött ellenségeit – tragikomikus képződmény lehetett a világ szemében. Horthyéknak a trianoni igazságtalanság örvén folytatott nácibarát politikája révén ellenszemes konclesökként tűnhettünk fel. A rongyrazásban élen járó, operettektől, magyar nótáktól hangos magyar társadalom szociális állapotai is szálnalmasak voltak, s a jogegyenlőség, a testvériség és a demokrácia elveit semmibe vették.

Mindamellet a második világháborúban – a doni katasztrófa után – sokkal kevesebb magyar harcolt a frontokon, mint ahányan a háború befejezésekor fogságba kerültek. A magyar hadsereg legfőbb „alkalmassági” vizsgáján, a keleti fronton csúfosan megbukott. A vereség hatására a hadvezetés annyira elbizonytalanodott, hogy az oroszokkal való frontális összecsapásoktól ezután tartózkodott. A háországban állomásozó honvédség magatartását általában passzivitás jellemezte. A németek – különösen negyvennégy március 19. után – megbízhatatlannak tartották a magyar katonákat, és hadi szempontból csak másodrendű feladatokra használták őket. (A zsidóellenes akciókat csendőrök és nyilas alakulatok hajtották végre.) A megsemmisült második magyar hadsereg kivételével a magyar hadtestek így viszonylag épségben maradtak. Ennek fényében különösen feltűnő, hogy e hatalmas embertömegnek jelentős hányadát az oroszok fogságba hurcolták, hasonlóan, mint a legyőzött népek fiait az ókori rabszolgatartók vagy az újkori gyarmatosítók.

[*Műhely*]

A KATONASZÖKEVÉNY

Csanádi alakulatának az a szerep jutott a kivárási taktikát és hintapolitikát folytató Horthy-féle országvezetés utolsó szakaszában (az ország német megszállása és a nyilas-puccs közti hónapokban), hogy az uralkodó „elit” menekülési útvonalát fedezze. Ezért „dekkolt” a költő Győrnél oly hosszú ideig. (A másik okról, a tüzérsztag kritikán aluli, idejétmúlt technikai felkészültségéről már szóltam.) Csanádi e körülmények miatt, de különböző kibúvókat is találva, majd szökevényként elkerülte a bevetést, a frontharcot.

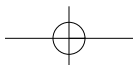
Hazaszökését már jóval a nyilas hatalomátvétel előtt elhatározta, de a Szálasi-puccs után a korábbinál is jobban kellett félnie a járőröktől, a katonaiaktól éppúgy, mint a hatóságoktól és a nyilasoktól. A hirdetmények, napiparancsok „felkoncolással” fenyegették a dezertálókat. Hazaszökni és elbújni nem is lehetett előbb, mint a Zámolyt elérő háború zavarosában. Máshová pedig nem iszkolhatott, mint haza: a Győrön áthaladó vonatokon szorongó menekülők, a Svájcba, Spanyolországba, tengerentúlra igyekvők adottságaival, anyagi lehetőségével és kapcsolataival nem rendelkezett.

Szökési kísérleteiben, ahogy sok évvel később írta, „kétszer megretirált”, ami úgy értendő, hogy hamisított papírjaival kétszer is megkísérelte – sikertelenül – az önkényes „kiugrást” az elveivel sehogyan össze nem egyeztethető háborúból. Először, valószínűleg október közepén, szabadságot vett ki, amelyről nem akart visszatérni. Az igazoltatások során úgy látta, „pár nap után / bölcsőbb volt visszasietni / Győrbe, nagy-ártatlan”. Másodszor sikerült elérnie úti célját, de – ahogy ironikusan írta – „hazatérvén / alkalmi kocsin: / zsuppsz, a szülői / ház küszöbén / tábori csendőrökbe / botlik bele hősünk – / kotródott is vissza ugyancsak”.⁵ December volt, amikor harmadszor is hazafelé indult a maga gyártotta parancssal.

Győrből Kisbéren keresztül Mórig vitte egy német teherautó, onnét gyalog folytatta útját. Az országutakat ellepő, erőit át- meg átcsoportosító, hol visszavonuló, hol ellentámadásra készülő német és magyar seregeket kikerülve, mellékutakon vagy az út menti sűrűségben bujkálva, kisebb-nagyobb kerülőkkel igyekezett Dél-Kelet felé. Istállóiban, szénában, állatok melegében jó, ha sikerült meghúzódnia éjszakára.

Ekkoriban kezdődött a vidéket három hónapig gyötrő, támadást ellentámadással viszonozó, ide-oda lüktető, eszelős harc az oroszok és a németek között. Budapest még német kézen volt, de az oroszok már nagy erővel átkeltek a Dunán, és mélyen behatoltak a Dunántúlra. Az országút földönfutókkal és különféle katonai egységekkel telt meg. A költő kiképzetlen leventékkal, hontalanná vált, céljukat nem tudó, az Alföldről fölkerekedett batyus parasztokkal és mindenféle menekülővel, még a háború elején Bácskába telepített, majd a jugoszlávok által elűzött bukovinai magyarokkal is találkozott. A visszavonuló seregek a koronázó város és a Zámolyi medence környékén szinte összecsomósodtak, eltűnni előlük nem lehetett, csupán kerülni a feltűnést és egybeolvadni a tömeggel.

Székesfehérváron Csanádi megpihent valamelyik diákkori ismerősénél, majd Eszakra fordulva, Zámoly felé tartott. Már a szülőfalu határában járt, amikor egy német katona igazoltatta. A Wehrmacht-egyenruhás siheder nem akarta elfogadni a magyar tábori csendőrségre rendelő, hamisított parancsát. A lebukással fenyegető helyzetből kisdíákkori olvasmányemléke segítette ki. Eszébe jutott, hogy a francia forradalom egyik halálraítélte úgy menekült meg a guillotintól, hogy valami tréfával megneveztette a hóhért és a báméskodókat. Úgy mutogatta igazolványában az arcképét, mintha valamit viccesnek találna rajta. Mímelt nevetgélése az értetlenség kódében átragadt a veszélyes ifjoncra, és elhitette vele, hogy nem tart tőle, hiszen jó kedve van.⁶ Az utolsó húsz kilométert gyalog tette meg egyhuzamban diákkori városa és Zámoly között. Karácsony előtt ért haza holtfáradtan.

A *Lángban forgó napok* I. ciklus *Öreghegy, 1944 dec. 23* című darabja pontosan rögzíti a hazatérés napját: „Éjszaka volt, negyvennégy, december... / alig bírtam dobogó szívemmel.” Először az ismerős szülőföldi táj ölelését és a feltoluló gyerekkori emlékeket érezte:

*Hegyek, édes megszeppent néném,
térdeken jó volt üldögelni;
lakattatok szőlővel, dióval,
voltatok csend, tücsökszó, rigódal.*

*Voltatok ős, mámorító szépség,
döngtetek a munka szívverését.
S ha nevem egy verssel még kiröppen:
költővé is általatok lettem. –*

Jelentősebb versei kapcsán is elmondhatnám, de most érzem igazán találónak a megállapítást: Csanádi költészete nemcsak versek sorozata vagy halmaza, hanem szervesen és dialektikusan is épülő életmű. Az egyes darabok előre- és visszautalnak egymásra, a motívumok saját változataikra emlékeztetőn kapcsolják össze a korábbi gondolatokat, érzéseket a későbbiekkel. A Zámolyt övező táj például, amelynek anyaöl-melegét a *Fészek* vagy az *Egy forráshoz* s még annyi más vers őrzi, most, az életveszélyben a menedék ígéretével várja a szökevényt: egy ideig akár az Öreg-hegyi pincéjükben is meghúzódhatna. Ha a régebbi versek a gyermekségét maga mögött hagyó fiatalember természetes elvágódását és a köldökzsinórról való leválás mozdulatát sürgették, akkor most a viszontlátás öröme és a bűvőhely reménye öntötte el a hazai gyökért. Kell-e szemléletesebb dokumentum a negyvenes évek közepének hazai történelméről, mint hogy a nyűgössé vált otthon, ahonnan az ismeretlen messzeség hívására mindenáron szabadulni akart a költő, most, a közelgő vihar elől futva az egyetlen és pótolhatatlan hely lett a világban? Nemsokára kiderült, e háború elől nem lehet elbújni – de a védtettség érzése így is hitelessé vált a lírai pillanatban.

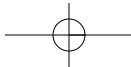
A *Hazaérve* című vers (1951) arról tanúskodik, hogy a szeretteivel való találkozásnak egy percig sem adhatta át magát. Házukban német katonák találtak szállást:

*Nyikordult a behúzott zöld ajtó –
anyám jött ki; sápadt volt, szorongó;
nem sikoltott, amikor meglátott,
nem omolt rám, nem is magyarázott:*

*tuszkolt inkább be, s ágy alá ágyat
sebtben bontott, szökevény fiának;
csöndesen, mert a másik szobában
német katonák borkoltak, hárman.*

Még azon az éjszakán érte el Zámolyt a háború. Romantikus pátoszával együtt sem túlzás a *Himnuszt* idézni: „Bújt az üldözött, s felé / Kard nyúl barlangjában / Szeretenézt s nem lelé / Honját a hazában.” Első dolga volt civilbe öltözni, de még ki sem nyújtóztathatta megfáradt tagjait, amikor egy óriási csattanás nyomán kiáltozás riasztotta fel, s a falu összeszaladó népével együtt a tüzet kellett oltania. A *Lángban forgó napok* következő versei, a *Kartácsos karácsonyvárás*, a *Hej, karácsony!...* vagy a *Front a kertek alatt* (1951) arról tanúskodnak, hogy Zámoly Budapesttel egy napon került pergőtűz alá, ha nem is a fővárosi támadás mértékében. Ám a Dunántúlnak ez a része még az ostrom alá vetett fővárosnál is jóval tovább – három teljes hónapig – szenvedett. Csoóri Sándor esszéemlékiratai szerint a falu nem kevesebb mint *tizenhét-szer* cserélt gazdát karácsonytól március végéig.

December végén a zámolyiak egyre türelmetlenebbül várták az oroszok bevonulását. Ha ügyis jönnek, jöjjenek már. Rettegtek a visszavonuló németek búcsúakcióitól: hírlert, hogy az SS-különítmények mindent fölperzselnek az oroszok előtt, és nem ismernek irtalmat. Erre azonban már nem került sor: megérkezett a Vörös Hadsereg első hulláma. A megszállás eleinte még el is ment volna „fölszabadításnak”. A költő a Bolyai kollégiumban szerzett csekély nyelvtudásával össze is eszkábált egy néhány mondatos orosznyelvű beszédet, amellyel a falu nevében fogadná a bevonulókat. A megszállók egyik tisztjének el is kezdte a mondókáját, de

[*Műhely*]

az félbeszakította. „Szoldát?” – kérdezte gyanakvóan; csak a katonakorú ellenséges férfit látta benne, így a szertartásos fogadás elmaradt. Szerencsére aztán hatalmas termetű, higgadtan viselkedő fiatal ezredes szállásolta be magát Csanádiéknál. Jelenléte pár napra még bizonyos védelemet is adott a családnak és az egész községnek. Az ötvenes években a falu vezetősége meg is hívta valamiféle felszabadítási ünnepségre a jó emlékű parancsnokot. Gondoljunk Nagy László *Életem* című lírai vallomására is: tizenkilenc éves fiúként ő is kedvező emlékképet őrzött az Iszkázra bevonuló oroszok parancsnokáról. A megszállók egy része kifogástalanul viselkedett a civil lakossággal.

A háború azonban még csak ezután kezdődött el. A németek újult erővel indították meg az ellentámadást, és iszonyú ostromállapot alakult ki. A lakhatatlanná vált falut ki kellett üríteni – a zámolyiak értelemszerűen az oroszok megszállta területekre, a Velencei-tó közelebbi partján fekvő Pátkára, Sukoróra, Nadapra igyekeztek – az említett ciklus *Szülőföld-sírató* című darabja (1954) emlékezik meg erről.

Az orosz, ukrán és egyéb katonák a megszállás második hullámában már nem mindig viselkedtek olyan korrekt módon, mint a falut előszörre elfoglaló egység ezredese, akivel még a harci helyzetről s a közeli hónapok kilátásairól is el lehetett beszélgetni. A falu kiürítése Csanádiékat is földönfutóvá tette – erről tanúskodik *Pátkán, Sukorón* című verse (1951):

*Elmondbatnám: majd egy hétig Pátkán
mint búzódtunk meg öreganyánknál;
mint eredt útnak, megint dobszóra
– két falu népe már! – Sukoróra.*

Ízelítőt kapott a költő a robotból is – az oroszok felhasználták a civileket árokásásra, a szétrombolt utak járhatóvá tételére és hasonlókra. A legvadabb ötvenes években megírt krónika természetesen nem jelenhetett meg az 1953-as bemutatkozó verseskötvényben – ott egyedül a Zámoly felszabadulásának pillanatát megörökítő *Csillag a homlokukon* kaphatott helyet. Csak a hetvenes években kerülhetett nyilvánosságra a sokat emlegetett „málenki robot”-ot és az időnként martalóccokká átvedlő szovjet katonákat ábrázoló verse:

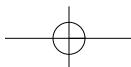
*Ébkoppot, bajt, ribiliót unva
sóvárogunk elbagyott falunkba;
de folyton csak „davaj”, hadi-munka –,
jó nap sebogy nem virradt számunkra.*

*Rettegtük a kóbor katonákat, –
ordasokként főleg éjjel jártak;
szalmán rubástul háltunk miattuk,
fél-ébre. Bőriünket vakargattuk.*

Végül a *Pátkán, Sukorón* árulja el azt is, hogyan esett fogságba Csanádi Imre:

*„Hegyre-kutyorodott Sukoró”, hej,
a vakvéget innen húzkodott el
egy pincén át Ukrajnáig engem...
Szavamat, eh, inkább berekesztem:
az volna csak szentiváni ének,
az a három-négy évnyi történet!*

A „szentivánéji történet” arra utal, hogy a faluban és környékén dúló háború meszeszerűen hihetetlen. Zámoly ágyúk, tankok és bombázó repülőgépek kereszttüzebe került, s még szerencse, hogy lakói még idejében fölkerekedtek; ez is részben az orosz ezredes

intézkedésének köszönhető. A különféle háborús jelenetek szürreális rémségeit inkább Csoóri írta meg versben és prózában: tizenöt éves szemével a mesés szörnyekként lángolva lezuhanó repülőgépeket és az utcára repült zongorából szénát evő ló abszurd, Salvador Dali vásznára illő látványát rögzítette. Csanádi a maga hagyományosabb látás- és kifejezőmódjával ugyancsak hiteles szerző: versei a korabeli haditudósítások, fotók és háborús filmek részletező módján hozzák közel a mai olvasóhoz a folyamatos háborús lidércnyomást.

Szükszavúságukban is sokatmondók a *Pátkán*, *Sukorón* utalásai. 1957-ben írt nagy költeménye a forradalomról, *Az '56-os évre* végződik oly elharapottan, a töredékességgel szinte tüntetve, mint az imént idézett sorok. A krónika folytatásának kipontozása is, a befejező sorok is azt sugallják, hogy olyasmit kerülget, amiről nem lehet, nem szabad beszélni: „Énekem, sajtó ének, / maradj meg töredéknek”. 1951-ben írt verse a foglyul ejtéséről hasonlóképpen sejteti, hogy a Zámolyon át- meg átgázoló harcokról és a rettenetről rengeteg mondandója volna még, de nem beszélhet róla, s ki tudja, mikor állhat majd elő vele. Még torzóban hagyott, fentebb idézett versével is évtizedekig kellett várnia arra, hogy a felszabadítók nimbuszát megtépázó sorai napvilágot lássanak.

Lassanként kihál az a nemzedék, amelynek még személyes emlékei vannak a félelem hosszú hónapjairól, a nyilas razziákról, a bombázásokról, az oroszok bejöveteléről, a megszállók hideget-meleget váltogató viselkedéséről, a konkrét életveszély egymást követő formáiról, a megalázásról és általában a magyar nép megpróbáltatásairól – ezért is érdemes megbecsülni ezeket a verses információkat. *A magyar valóság verseinek* kétkötetes antológiáját azzal a szándékkal állította össze a költő a hatvanas években, hogy jelezze: a hazai költészet a török idők kezdete óta – sokszor névtelen vagy alig ismert kismestereivel együtt is – valóságos kincsbánya mindazok számára, akik az itt élt emberekről, életmódjukról, szenvedésükről, küszködéséről és megpróbáltatásairól szeretnének lélektörő képet alkotni. Az ő verseinek egy tetemes része is ezzel a szándékkal íródott: tanúskodnak az országban s a benne élők lelkében történelekről. A „lelkekről” azért beszélek, hogy arra a lehetséges (nem indokolatlanul fölmerülő) kérdésre is megkísérleljem a választ: miért versben írta meg emlékeit Csanádi, miért nem prózában, mint például Csoóri Sándor vagy Márai Sándor, Nagy Lajos. Nos, azért, mert ő diákkora óta nehezebben tudott elszakadni saját műfajától s a versformák alakító, fegyelmező kényszerétől, mint költőtársai. Óriási munkával szoktatta magát arra, hogy mondandóit szigorúan kötött formákban fejezze ki, és ez az erőfeszítése korlátozta a prózai kifejezésben. Egyik nyilatkozatában el is árulta: „Szégyen, nem szégyen, de akárhányszor egy-egy vacak írásos elvégeznivaló is meggyötör. Hogy mást ne is említsek: kenyérkereső foglalkozásom rám háruló adminisztrációja.” Vessük ezt össze azzal, hogy az *Egy forrásra* ciklus tízszer tizenhat soros versét egy-két nap alatt vette papírra, s előttünk áll a költő, akinek alkotó módszere a természeti jelenségekre emlékeztet. A feloldott és megszilárduló kristályok formálódásához hasonlítanám költői munkáját: egy-egy témája, témaköre – a szülőfalu élete, saját ifjúsága, a szorgalmasan bűvárolt természet vagy a régi irodalom és a képzőművészet s gyakran a társadalmi élet is – jó ideig csak a mértani szabályossággal összeálló kristályszerkezetek módján volt hajlandó alakot ölteni költészetében.

Hadifogságba esésénél tartunk. A magyar szépirodalom több remekíróinktól is becses műveket őriz 44/45 teléről – most csak Márai Sándor regényét, a *Föld, föld!...*-et említeném annak érzékeltetéséül, hogy mit jelentett írónak lenni az oroszok szemében. Mit jelentett Márai, s mit Csanádi esetében. Amikor Márai leányfalui otthonát elfoglalták az oroszok, egy már nem hadköteles korú férfit találtak otthonában, ahol minden – a sok könyv, a tekintélyes íróasztal – az íróra, az írói életformára utalt. Az oroszok tisztelték az írókat: a kor nagy költője, Szabó Lőrinc versei a *Tücsökzenében* éppúgy erről emlékez-

[*Műbely*]

nek meg, mint Márai könyve. Ha pedig az íráshoz konyító katona is febukkant az usánkások-pufajkások között, mint Szabó Lőrinc esetében ama kirgiz költő, Temirkul Umetoli vagy mint Márai emlékirata szerint egy orosz irodalmár, akkor még a kivételezett bánásmód is elképzelhető.⁷

Csanádinak nem volt ilyen szerencséje. Egyrészt harcköteles életkorú, huszonöt éves fiatalember volt, másrészt a szülőháztól távol, rokonok befogadottjaként, civil öltözetben rostokolt abban a sukorói pincében, ahol az embervadászok másokkal együtt összeszedték, és magukkal hurcolták. A szovjet hadsereg erre kijelölt egységeinek ez volt a feladata: az embervadászat. Ezt – a kötelező tárgyilagosság kedvéért mondom – a maga törvénytelen-ségében sem csupán a bűnös oldaláról kell nézni. A munkaerő pótlásáról volt szó. Az Unióban a munkaképes férfiakat milliósámmra vezényelték a frontra, s rengetegen elesetek, megsebesültek, munkaképtelen – vagy éppen testi munkára többé be nem fogható – hadirokkantakká váltak. Ezért volt szükség a bányákban, építkezéseken és más munkaterületeken a német, magyar, olasz, román és egyéb hadifogyókra. A Szovjetunióban már a háború előtt milliók éheztek és nyomorogtak; elképzelhetjük, milyen „ellátásban” és bánásmódban részesültek lágereikben az idegen katonák, akiket a bolsevista ideológia részévé tett bosszú jegyében sommásan fasisztáknak neveztek.

A költőben – korabeli versei és későbbi nyilatkozatai alapján mondom – volt annyi intelligencia és történelmi igazságérzet, hogy mindezt átlássa, és nem szűnő háborgását lecsitítsa. A fizikai és a lelki gyötrelém azonban, amelyet három és fél év alatt el kellett szenvednie, megkeserítette kedélyét, amúgy sem erős fizikumát igencsak megviselte, érzékeny idegrendszerét labilissá tette. Az elemi szabadság ordító hiánya mellett a „fasiszta” besorolás különösen bántotta: 1939 óta antifasiszta költő volt, és baloldali érzelmű értelmiségiként lélekben kezdettől fogva a szövetségesek győzelmét sürgette a lengyeleket letipró, majd Európa nagy részét lángba borító nácik fölött. Ő – fasiszta? Ő, aki a fasiszták elleni akcióban hősi halált halt olasz pilóta dicsőségéről írt ódát 1943-ban? Ő, aki Timur Lenk emberfejekből rakott gúláihoz hasonlította Hitler világháborús hekatombáit? És ő volna a kommunisták megvetni való, gyűlöletes ellensége, aki negyvennégy őszén a „burszujok” rövidesen bekövetkező bűnhődését jósolta kissé József Attilás, balladaformájú versében? (*Ballada Febérvár bombázása után*, 1944 szeptember.)

Sorsa az öntudatlanul sodródó magyar katonák sorsába olvadt, holott ő tudatosan várta és sürgette magában az oroszok bejövetelét. Demokratikus átalakulást és szociális igazságosságot várt tőlük. Európaibb formában, mint amilyennek a szovjet rendszert messziről sejtette. Abban biztos volt, hogy a magyar katonák azok *belyett* kerültek százezrével Oroszország fogolytáborába, akik a bajt ránk hozták. A „balhét” többnyire nem azok vittek el, akik előidéztek, és akik hasznot húztak belőle. Csanádi a háború korszakában azzal tett múlhatatlan értékű szolgálatot nemzetünknek, hogy katonai szolgálata első napjaitól kezdve arról az „átlagsorsról” tanúskodott hitelesen, amely alól ő sem vonhatta ki magát.

Személyes emlékekkel folytatom. 1945 májusában, nem egészen hatéves koromban, a kifosztott, lerombolt és éhínségtől sújtott fővárosból szüleim falura küldtek ismerősökhöz, Pusztamonostorra. Egy borongós, esős napon ezen a falun hajtották keresztül a foglyul ejtett magyar katonák egy részét. Ez a rész önmagában is hatalmas tömeget jelentett. A keki színű egyenruhás magyarok teljes szélességében elfoglalták az utat, és a síkságon kanyargó út végtelenébe veszték a szemem elől: kitöltötték az egész látóhatárt. Minden második sort egy orosz katona kísért zöldesszürke mundérban, pisztolyát lóbálva. A tömeg végeláthatatlanul özönlött. „Vizet, Vizet!” – hangzott mindenünnen az elcsigázott foglyok könyörgése. Az asszonyok vödörben, bögrében hozták az innivalót, de ha valamelyik szerencsétlen kilépett érte, akkor pisztoly dördült, lehet, hogy csak ijesztésül, de volt, hogy

holtan bukott föl a renitenskedő. Az asszonyok egy darabig vakmerőn együtt lépkedtek a sereggel, hogy egyiket-másikat megittassák, közben szaporán kérdezgették: nem tudnak Tót Jánosról, Kis Józsefről, Nagy Pálról? Ilyen és ilyen gyalogezred... Az apát, a fiút, a vőlegényt vagy az udvarlót tudakolták. Mintha tút kerestek volna a kazalban, vakremény-től megszállottan. Az oroszok fejhangon üvöltöztek, hadonásztak a pisztolyukkal, és félrelökdösték az asszonyokat. Oldalkocsis motorkerékpárjaikon tisztek robogtak el a hömpölygő menet mellett, parancsokat kiáltoztak a kísérőknek, s a pisztolyok gyakran elcsattantak.

Amikor évtizedekkel később először olvastam Csanádi akasztófahumorról megírt versét, az *Úti változatokat* (Berdicsev, 1945), önkéntelenül arra gondoltam: akár láthattam volna is a költőt. „Almon háltunk Lőrincen, / téglán dajkált Jászberény; / rangosodtunk deszkára – / hol törös volt, hol kemény.” Az útvonal kétségtelenül egyezik: Pusztamonostor a pesti úton fekszik Jászberény közelében. A jász város vasútállomásáig gyalogosan terelték Csanádit és fogolytársait (onnan keletre már használhatóvá tették a vasúti pályát), ott vagonírozták be őket, hogy először a máramarosszigeti gyűjtőtáborba, majd a sok száz kilométerrel keletebbre fekvő ukrán város, Berdicsev körzetében létesített lágerbe szállítsák.

* * *

Csanádi Imrét nem egyenruhában, hanem civilben hurcolták el. Ne higgyük, hogy ez enyhébb bánásmódot vont maga után, mintha a Magyar Királyi Honvédség zöldesbarna formaruháját viselte volna. Természetesen az uniformis tette volna egyértelművé a szovjetek szemében, hogy a költő is ellenség. Csakhogy a háborúnak íratlan szabályai is vannak. A civilbe átöltözött, katonaszökevényként bujkáló fiatal magyarban nem a velük *különbékét kötő egyéniséget* láthatták foglyul ejtői. A dezertáló ellenségben egy orosz vagy ukrán katona csak megvetésre méltó, gyáva alakot látott, aki elárulta a mundért – *magyarnak se jó*. Törődtek is azzal, hogy micsoda belső emigrációban és szellemi függetlenséggel élt, s milyen baloldali terveket melengetett a költő! Amikor Csanádi frissen érettségizett diákként megírta *Hazátlan* című dalát, nem sejtette, mennyire ül majd ebben a léthelyzetében a „Látom, leszek bitang legény” keserű öniróniája: a fogolyszedő szovjetek ugyanúgy a saját falkájától *elbitangolt* egyént látták benne, mint a felkoncolással fenyegető nyilasok, tábori csendőrök.

A háborúnak megvolt a maga nem hivatalos „etikája”, különösen itt, Európa keleti fertályán. Még inkább a társadalom-lélektana: az egyéni indíték nem számít. Az a kérdés, hog ebe vagy abba a hangyabolyba, akolba, fészekaljba tartozol-e. A szovjet katonát, ha szökésen érték, azonnal föbe lötték társai. A saját hadseregétől megszökött, kötelessége elől megfutamodó ellenséges katonát az orosz közkatona tudat szerint miért illette volna meg több kímélet, mint az övét? A háború nem arra szoktat, hogy a harcos „empátiát” gyakoroljon az ellenséggel.

KELET FELÉ TERELVE

Próbálom magam elé képzelni a költőt, amint civilben terelik Sukoróról Pestre. Társaival szorong a túlsúfolt zuglói gyűjtőtáborban, elgyötörten vánszorog a Jászberény felé vezető országúton, majd a változatosság kedvéért hol ácsorog, hol a deszkára kuporodik a máramarosszigeti „elosztóláger” felé dőcögő tehervagonban. Gondosan őrzött jegyzetfüzetéből kitép egy-egy lapot, üzenetet ír családjának, s a vak véletlenre bízva kidobja. Az egyik cédulácskát egy szentmártonkátai illetőségű katonatársa, Ipacs Balázs édesanyjának címezi, ő ezt csodával határos módon meg is kapja, s az üzenetet eljuttatja Zámolyra.⁸

Közbevetőleg fölvehetném, hogy a szó igazi értelmében hadifogolynak minősült-e, vagy csak a terror elszenvedőjének. Törvénytelen akció áldozatának, amely az olcsó munkaerő megszerzését célozza. A parancs a Kremlből jöhetett: ennyi és ennyi munkáskezet

[*Műhely*]

kell összeszedni, mindegy, hogy a legyőzött hadseregből-e vagy a békés lakosságból. Csanádi nem sokat mesélt a hatvanas évek közepétől megsokasodó újság-, rádió- és tévényilatkozataiban hadifogoly- emlékeiről. Közlékenynek magam is kizárólag irodalmi ügyekben ismertem beszélgetéseinkből. Utólagos megnyilatkozásaiban csak egyetlen passzusra leltem rabságára vonatkozóan azon kívül, amit maroknyi lágerversében megírt. Ez a följegyzése is irodalmi vonatkozású. Az 1972-es kiadású *Petőfi Sándor – vers és próza* című, *Időrendi válogatás a teljes életműből* alcímű könyv szerkesztőjeként, a könyv utószavában osztja meg olvasóival a következőket: „Hadifogságom kezdetén egy napi kenyéradagomért (nagy érték volt ez akkor!) cseréltem valakitől egy Petőfi Összest. (Hónapokon át őriztem a priccsen, a fejem alatt, míg végre mégis ellopták, és alkalmasabb papír híján – elcigarettázták.)”

Ennyi az emlékelidézés, nem több. Az utószó többi részéből kiderül még valami csekélység, ami különös fénybe helyezi ezt a szűkszavú közlést. „A szülői háznál, nagyapai örökségként, egyetlen verseskönyv akadt: Petőfi Összes Költeményei (a Kardos Albert féle). Petőfi volt nekem sokáig – mint még annyi másnak rajtam kívül – »a költő«. Idővel persze, nem is egyszer, »perbe szálltam« vele. Diákként például, egy nagy Ady-láz idején, gögösen megállapítottuk: Ady után nem lehet többé mit kezdeni Petőfivel... Aztán megint csak vissza kellett hozzá térnem, újra meg újra – a magamban hordott Petőfi-képen hol ez, hol az a vonás erősödött vagy gyengült mindezzel.”

Egy másik kiváló költőnk, a két évvel fiatalabb Pilinszky Jánost 1944 őszén vitték katonának. Pilinszky följegyezte, hogy amikor mundérba bujtatták, bevagonírozása előtt néhány könyvet tett a hátizsákjába. A másfél hónapig tartó, keserves utazás közben sorra kидobálta könyveit, csak egyet tartott meg mindvégig, a Bibliát.

Csanádi Imrének – nem valamilyen esztétikai mérlegelés folytán – másodszor is a *Petőfi Összes* lett a „bibliája”. Mondhatnám, szó szerint: amikor az öröknek meg kellett mutatnia, mit rejteget rongyai között, azt mondta: „Biblia, zsoltári” – és megtarthatta. Petőfivel még valamiféle külön szerencséje is volt. A testi szenvedéseket, az elképesztően hosszas gyalogutakat kissé sántítva is elviselő, rengeteget fázó és nélkülöző Petőfi – úgy képzelem – őrangyalaként kísérte példájával útjain, majd’ ezer kilométernyi messzeségben a szülőháztól. A művészi élmény ráadásaként azzal a reménység-útravalóval is ellátta, amely segített neki a szenvedések és a honvágy elviselésében. Segítette abban is, hogy az Ukrajnában tapasztalt viszonyokat ne csupán a megvert és megalázott magyar szemével nézze. Hanem a baloldali érzelmű értelmiségi *forradalmat helyeslő* tudatával is, aki sejti, hogy az iszonyúan elmaradott ukrajnai viszonyokban nemcsak a szegénységet és az általános elmaradottságot kell észrevenni, hanem azt is, ami – megfelelő átértékelés mellett – Magyarország jövőjéből ad ízelítőt. Ez azonban – mint látjuk majd – a kellő tájékozódás hiányában optikai csalódásokhoz és kényszerű önáltatáshoz is vezetett.

A LÁGER IHLETE

Az utolsó itthoni vers, amelyet 1944, Győr jelzéssel papírra vetett, az *Ódon ének* volt. Azokban a napokban írta füzetébe utolsó verseit Radnóti Miklós. Radnóti biztos volt abban, hogy rövidesen eljön a szabadság, csakhogy ő azt már nem érheti meg, az „erőltetett menet” aligha bírja tovább, s őrői végeznek vele. Így is történt... Személyes sorsát távlatosan, mégis naplószerű pontossággal írta, *Razglednicáit* figyelembe véve nem is az utolsó, hanem az *utolsó utáni* pillanatig, mintha a halálból üzenne.

Csanádi is így írta győri verseinek egy részét, a tények ellen minden erejével tiltakozva, s mintha a holnapi embereknek tanúskodna a kínzó szabadsághiány elviselhetetlenségéről. De közvetlenül a szökése előtt olyan módosulást látunk stílusában, amely Petőfi *Fel-*

bők ciklusának darabjaira emlékeztet: mintha a kilátástalanságban már nem tartaná értelmét a tények további részletezésének. Ítéleteit vetette csak papírra, mint aki már lemondott az élet folytatásáról, s utoljára szólal meg.

Több hónapos kényszerszünet után, *A szigeti elosztó-lágerben* címmel tűnik föl első fogásverse. Tónusa az előbbihez hasonló, bár egy árnyalattal zsoldtársosabb. Különösen megragadónak találom benne, hogy a személyes fájdalom kifejezése mellett mintha a szellem magasából nézne önmagára és társaira – a többes számba helyezett alany és a verset írányító bölcsesség bizonyos tárgyiaságot jelez, s a sorsközösséget is érezteti:

*Esendő testiünket, Halál,
ám taszigáld: holtig a Szellem
kapálódzik még, kiabál,
éjszaka ellen, rémek ellen.
Roskadni hív tömérdek ok.
Távoliak a csillagok.
Anyánk hiába féltett –
utánunk el nem érhet.
Máramarossziget, 1945.*

Közvetlenebb az érzelmerkifejezésben az ugyancsak anyaszólongató *Idegen ég alatt* – de amennyivel közvetlenebb a kifejezésben, annyival halványabb is. Egyik sora azonban pontos képet ad a költő elképesztően ellentmondásos személyes helyzetéről: „Kétrét görnyeszt nem-várt ítélet.” Az tudniillik, hogy társadalmi meggyőződése és a hadseregtől való szökése révén ő csakugyan *felszabadulást* remélt a szovjetektől, s kapott helyette olyan csapást, hogy még hazatérése után is évekig tartott, míg életét úgy-ahogy rendbe szedte, és költőként is lábra tudott állni tehetsége szerint. A versnek a címe is sokat mondó, nem hiába adta ezt a fejezetcímet a hadifogság verseinek. Az *idegen ég* olyan kép, amely nemcsak az életmód vagy a bánásmód megszokhatatlanságára és elfogadhatatlanságára utal, hanem az emlékezetes *Hazátlan* című vers balsejtelmének mértéken fölüli bekövetkezésére is. A teljes hontalanságra – a szibériai éghajlat szélsőségeitől az idegen szóig. S a bolsevista rendszer mélyén is érzékelhető pravoszláv vakhitig. A helybeliek templomai, szertartásai – már csak művelődéstörténeti kíváncsiságából is – persze hogy érdekelték a költőt, de a református neveltetésű fiatalembertől mérhetetlenül idegen volt a hajbókolás, a térden csúszás.

Lelki önvédelemből a humor – afféle akasztófahumor – hangját is próbálgatja. A keserűség persze átüt a mókás hangon, ahogy a *Tréfa*, a *Fogoly-klapancia* és – a helynevek kedvéért már idézett – az *Úti változatok* mutatja, sőt az olyan életképek is, mint az *Egy őrre* (mind 1945-ös). A fájdalom egy fokon túl bajosan fejezhető ki – valamilyen módon le kell fokozni: áttétellel, személytelenítő eszközökkel. Voltaképpen a groteszk humor és az ironia is ezt a szerepet tölti be. Az ilyen versek közül a *Tréfa* a legjellemzőbb:

<i>Nyugatra nem mentem – tuszoltak Keletre. Háború elvétett – cinkos béke üt le.</i>	<i>Szabadság ígézett – Rabság vicсорit rám. Jó tréfa, remek hecc. Hát még, ha kibírnám.</i>
--	---

A poláris ellentétekből fölépített vers nyolc sora tömörségében is tökéletes kép a vele történetek abszurdításáról. A sorssal száll vitába, mely ördögi tréfát űz vele. Prózában így fogalmazta meg ezt egy interjúban: „Ami velem történt, a kor kaján tréfái közül való.”

[*Műbely*]

Ennek fényében úgy tetszik, a *Tréfa* az életrajz szempontjából kulcsvers, a személyes sors summája.

Minden testi, lelki, életrajzi, környezetrajzi és egyéb mozzanat pótolhatatlanul fontos abból, amit a hiteles szavú költő hazahozott az ukrainai fogolytáborból. A magyar nyelv így mondaná ezt: „Szibériából”. (Az első világháborús foglyok „Cibereországnak” mondták.) Ez azonban pontatlan volna – a végtelen orosz síkság még jóval keletebbre terül el, mint ahol Csanádi raboskodásának helyszínét, a berdicsevi fogolytábort kijelölték. A költő egy pillanattig sem óhajtott a hadifogság Hány Jánosa lenni.

A hadifogolyversek legbecesebb darabjai a rabok létmódjáról tudósítanak. Lehet, hogy Csanádi *krónikás költészetében* vannak olyan darabok, amelyekben a *krónika* túlteng a *költészetben*. A *Fogoly-klapancia* vagy az *Egy őrre* nem ezek közé tartoznak, noha az előbbi címe a téma költőietlenségével tüntet. Naturalizmusának nélkülözhetetlen művészi funkciója van. Az embertelen körülményeket enyhítő szinonimák, eufémizmusok tönkre tennék a vers hitelességét. A túlélők szófukar élőszavú beszámolóin kívül nagyon kevés dokumentum van forgalomban a több százezernyi magyar emberi méltóságának lábbal tiprásáról:

*A foglyok minden szart megesznek,
mint a disznók, moslékra lesnek,
egymást tiporva nekiesnek,
egymáson sebeket tépdesnek.*

*A foglyok, mint a megkergült kutyák,
egymást harapdálják-ugatják;
pecéireik nevetve hagyják:
intézzék el maguk a nagyját.*

*A foglyok... éppen hasonlatot
találnék akár egy tucatot,
keltve szájalmat, utálatot,
hisz élünk, akár az állatok.*

A fiatal Csanádinak több verse is van, amelyben a költő Odüsszeusz különböző kalandjait idézi föl, s vonatkoztatja önmagára. Kirké disznóvá változtatta azokat a matrózokat, akik nem tudtak falánkságukon uralkodni. Itt az örök bosszúvágya és saját éhségük fosztja meg emberi méltóságuktól a fogolytársakat. Külön figyelmet érdemel ez a két sor: „pecéireik nevetve hagyják, / intézzék el maguk a nagyját”. A jelenet a cári hadseregről írt Lev Tolsztoj-novellák és a Szolzsenyicin-féle gulágtörténetek légkörét idézi. Oroszországban, Ukrajnában az emberélet amúgy sem volt drága, a gulágon tömegesen hullottak a hazaiak maguk is. A vers örök mementó a kiszolgáltatottságról. Stílusa a *funkcionalizmus* elvét követi: a költő elsősorban veretes és választékos stílusáról nevezetes, de ha tárgya úgy kívánja, minden korszakában használt blaszfémikus, akár argó kifejezéseket. A *pecér* azért találat, mert már önmagában is kifejezi, hogy az örök úgy bánnak a rabokkal, mint a kutyákkal.

Ezt mondhatom az *Egy őrre* című versről is. Érdekes a négyes jambusokból álló, szonettformájú, én-versbe átváltó életkép dúdolgatós játékosága, miközben kifejezi az iszonyatot:

*Gyermeteg, ravasz és kegyetlen. –
Ráismerhetnél: Ázsia!
Annak volnál te is a fia.
Nem vállalod? Szabódsz ijedten?
Kifajzottál az Intézetben,
fiatalúr! Nyugati a
nosztalgiaád! Pedig – piha –
nem tartott a Nyugat se kegyben.*

*Gyanús voltál, az is maradsz.
Nevetséges a góg, a dac. –
Ki a fenének ne volna kedve
pa-pampa pampa pampa-pam
pampara-pampa pampa-pam
rúgni a rongyos fenekedbe?!*

A két sornyi jellemkép az őrről tömör vélemény a győztes nagyhatalom teljhatalmú őreről, aki hirtelenül emberek létéről, sorsáról dönthet a láger kerítésén belül. A költőben azonban ez a kérdés merül föl váratlanul: *és én ki vagyok?* Fölrémlelenek a Horthy-időkből oly gyakran hallott nemzeti álmítoszok, ferdén beállított nomád eleink harciasságáról, a szentgalleni rablókalandról: keleti fajtánkkal kérkedtünk a műveltebb Nyugat rovására. Csanádi gimnazista és kollégista korában nyugati műveltséget szívott magába, s a *Nyugat* című folyóiratból szerezte példaképeit. Az öngúny most ennek szól: nyugatiasnak lenni – itt? Otthon akadtak a társak és a tanárok közt, akik lenézték a falusi fiút. Most aztán a túlsó, a „keleti” oldalról is megkapta a pofont, jobban mondva a rúgást.

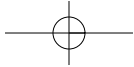
A vers keletkezésekor ott munkálhatott Csanádi tudata mélyén Ady félelmetes verse, *A bőkölés népe*, különösen ezekkel a sorokkal: „...ki egyszer rugott a magyarba, / Szinte kedvet kap a rugáshoz”. Csanádi szembesülését e sorokkal égetőnek képzelem, mint Nessus ingét, őt magát fogcsikorgatón bátornak, hogy ennek megfelelőjét írta. Nem lehet hiteles XX. századi líratörténetet írni anélkül, hogy a két vers együtt ne említessék, mint egymást igazoló verspáros az első és a második világháború korszakából. Alapművek ezek a magyarság fájó önismeretéből, amelyhez most már hozzátartozik a feladat: leküzdeni mindazokat a tényezőket, amelyek az önmegvetésnek e megnyilatkozásait indokolják.

Költőnk önértelmező versei is gyarapodtak ezzel a darabbal – önarcképe keserű vonásokkal módosult. Az *Egy őrré* szavai a három évvel korábban írt *Kifajzó* szavait idézik, s érzetik: ha akkor úgy néztek föl rá Zámoly féltékeny öregjei, hogy kiszakadt a parasz-
tok közül (hogy „nadrágos ember” lett – habár nadrágja kinőtt hacuka), akkor hogy nézhet most *le* rá, a rongyos fogolyra Ázsia bunkóforma fia, aki azt tehet vele, amit akar?

Önvizsgálata további árnyalattal gyarapodik a négy – sajátos formájú, hétsoros versszakból álló – *Földadatlan tűnődőben*. Ez is 1945-ből való, de a természeti képek már az ősz közeledtéről vallanak – hónapok óta él rabkenyéren a vers írásakor. Meditációja szűnni nem akaró önmarcangolásra vall:

*Nem fogoly-voltom, nem az süit csupán –
mélyebbre ér a seb.
Mint régi tájra, egy-egy hajlatán:
magamra révedek.
Múltam gyöngéi ebekként követnek,
sarkamban mind-mind, megrohan, nem enged,
hanemba ébesebb.*

A fizikai gyötrelmeknél még fájóbbak a lelkiek: az életből vonták ki, régóta melengedett terveinek színteréről hurcolták el, ahol talán már olyasmin fáradoznak az otthoniak, amiről maga is álmodozott. A következő év tavaszán majd kiderül, mi az: kollégista évében (1941 elején) egyszer már földézte Dózsa György alakját (*Dózsa szavára*). A népi kollégisták csakugyan a Dózsa-indulót fújták megmozdulásikon. Csanádi mintha ezt sejtette volna meg,

[*Műbely*]

erejét összeszedve és önmagát mintegy kárpótolva megírta a maga Dózsa-versét, a *Dózsa György népét* (Berdicsev, 1946). Mintha nem a lágerben sínylődné, sok száz kilométerre az újra trianoni méretűre zsugorodott határtól, hanem valamelyik új népi kollégium tagjaként énekelne szabad lélekkel. Mintha Illyés verse, a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* friss hatása alatt írta volna – pedig milyen régóta nem vehetett kézbe Petőfin kívül semmiféle könyvet (azt is elcsaklították tőle, elszívták mahorkának). Kitűnő versmemóriája mellett nagy lelkierő kellett ehhez – és ha van hiteles, népi-demokratikus, paraszt-szocialista vers 1945 után, amelyet nem számításból, hanem tiszta szívvel írtak, akkor ez olyan. Egyik versszaka különösen emlékezetes: „Élősködők rendje gyérül, / de sokan a martalócok, / kiket sima pénz, papos tan / sunyi mérgével beoltott.” Mintha már látná az új rendszer karrieristáit, a régi-új módszerekkel a különbeken átgázoló törtetőket. Lélekben már nemcsak a *megélt*, hanem a szabadulási utáni, a *majdani* viszonyokat is kárhóztatja.

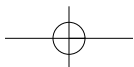
A *Feloldatlan tűnődő*ben is szemléletesen írta meg, hogy milyennek látta önmagát a költő negyvenöt ószén:

*Parton itt is, a többtől külön,
állongok, hallgatok.
Nem szabadulatsz! Foganom, szülöm,
aki régtől vagyok.
Ki old föl engem? Nincs anyám, csitítóm!
Csomósul bennem makacsul a rossz gond –
Tartozni rám ha fog.*

A kifejező igékben bővelkedő vers hű kép a csüggedt, kínjában most is az édesanyjára gondoló rabról. (Az anyakép még három ekkoriban írt versében is föltűnik.) Magányos volt, és reménytelen. Saját egyéniségéből kellett volna kivetkőznie ahhoz, hogy elfogadtassa magát a rabtársakkal, akik ököljoggal éltek. Olcsó tréfákkal, az ételekről és nőkről szóló, meddő álmodozásokkal töltötték ki az időt, ami a rabmunka után maradt. Utólag is áldotta az anyai szigort, mely tizenöt éves korában kiütötte szájából a cigarettát. Látta, hogy rabtársai a komisz bagóért is mennyit szenvednek, s a fukarul mért kenyérfejadagról is készek lemondani a füstért. Kevesen lehettek körülötte, akiknek felcsillant a szeme, ha Arany Jánostól, Petőfitől, Juhász Gyulától vagy más klasszikustól idézett egy-egy találó sort valamely természeti jelenség láttán. Inkább elhúzódott a többiektől, mint hogy untilg ismétlődő panaszait és indulatkitöréseiket hallgassa.

Tesvérhűgának emlékezete szerint sokáig egy kőfejtőben dolgozott. Egy idő után végre sikerült megértetnie rabtartóival, hogy író. Nem mintha a *piszátyel* vagy a *poét* minden orosz katonára varázserővel hatott volna, de annyira mégiscsak méltányolták, hogy írónak tegyék meg, mint annak idején Fehérváron, a tüzérosztagnál. Legalább a testi munka legnehezebbjétől megszabadult – elég volt a tüzeléshez szükséges fahulladék összeszedése, feldarabolása. Az ukránjai tél félelmetes lehetett.

Egy-két szerencsésen kiválasztott beszélgetőtársától eltekintve csak önmagára és otthoni emlékeire számíthatott. A Győrffy-kollégiumban kötött barátságokra, az irodalmi és képzőművészeti közvetítéssel hozzá eljutott eszmékre, realitásokra alapozott tervezgetésekre. Az ember-telen életkörülmények nem tudták kioltni belőle a hitet, hogy Magyarország demokratikus átalakulás előtt áll. Az ország lakossága 1945 előtt még több mint hatvan százalékban paraszt volt, cáfolhatatlannak tetszett hát előtte, hogy a jövő ezé az osztályé akkor is, ha ezt a néptömeget a legnehezebb egységes akarató osztállyá szervezni. Szükség van tehát az új értelmiségre, amely szellemi muníciót ad a sokaság együttes föllépésére. Vezetői ambíciókat Csanádi titokban sem

dédelgetett magában, minden erejével az alkotásra összpontosított. Dózsa neve jelkép volt számára éppúgy, mint Petőfi, Ady és Illyés verseiben. Ezért írta meg reménytelennek érzett helyzetében is a *Dózsa György népét*, amelynek már a címében észre kell venni valamit: azt, hogy nem a vezér személyére teszi a hangsúlyt, hanem az általa képviselt népre. A parasztvezért is így beszélteti: „Nem tesz más, ha magatok nem, / senki néktek igazságot”. A vers vége felé arra figyelmezteti egyelőre sehol sem látott olvasóit, hogy vigyázni kell az új idők forradalmának tisztaságára: a kisajátítókat, a javíthatatlan szolgalelkeket és a konclesőket távol kell tartani a mozgalomtól.

Már e verse jelzi, hogy a történelmi értelemben vett, a személyes sorsán túlmutató remény nem halt ki belőle. A realitásokat ez sem homályosította el. Kiváló megfigyelőként ironikus életképeket festett a bosszút lihegő ukrán bábuskáról, aki a tábor kerítésén át káráló hangon biztatta fegyveres örökét: „Galambom, üsd-vágd ezeket!” Mit tehetett a láger szerencsétlen népe? A gyászos népséget így örökött meg önmagával együtt: „Kövön falpunk csirgett-csörgött, / mentünk, maroknyi elnyűtt ördög, / dünnögtünk, már nem is figyeltük – / gondunk végén hazánkat leltük.” Az utolsó sor többféleképpen is érthető – például úgy, hogy a feledtető fáradalmak múltával ismét rájuk tört a honvágy. De azt a fölismerést is benne sejtem, hogy otthon is találkozott már az elemi rosszindulat ilyen fájó megnyilvánulásaival (*Leveles öregasszony*, Berdicsev, 1945).

Gúnyverset szánt *Verebes* címmel a táborban megforduló felsőbbbségnek (Berdicsev, 1945). El tudom képzelni, hogy akadtak méltányolói a fogolytársak között, mert az intézményes gyötres – különösen ha még jóságosnak is mutatja magát – nevetségessé válik az ironikus versben. A katonai hivatalnok (gondnok? ellátmányfelelős?) sánta verébként „szökken-biccen” a versben, hóna alatt pálcát visel, mint a háborús filmekben az angol hadsereg tisztjei, főleg a gyarmatokon. Nyájasan kérdezzeti: mi újság? A vers oly életszerű, hogy csak a fürkésző szemnek tűnik fel a mesteri formálás – íme a foglyok válasza:

– *Á, köszönjük, megvohnánk még
öregiből-nagyjából;
igaz, teszem azt, a nadrág
repedez elől-hátul.
Macskaköveken csörgő-zörgő
Facipőnk is jobb holmi:
le-lemállik a vászna róla,
nem győzzük madzagolni.
Meg a honvágy... Elbiszi tán-tán:
nem akármilyen pillanat,
mikor a sztánciján sikkant
a tehénhangú vonat.
De mit használ sopánkodnunk?
Abogyan van, úgy van jó –
Hanem a bendő!... priccsen fekvé
pláne rajtunk a flammó.*

Ha korábbi – és majd későbbi – verseiben a sosem finomkodó, de veretes és választékos nyelvezetét méltányoltam, akkor itt a hadifoglyok közt elterjedt rétegnyelvet, a bizalmas kifejezések életszerűségét tartom kitűnő stílusesszövegnek. A vasútállomásról a táborba elhallatszó vonatbögés jól ismert állathangokat idéz: groteszk vallomás ez az otthonról. A vers erőssége a foglyok szabadkozása: nem panaszkodnak ők, tudják, hogy büntetésből

[*Műhely*]

vannak itt, s a csinovnyikokhoz és nacsalnyikokhoz hasonlóan „jóságos” uraik vétkeiért vezekelnek itt. Csak hát kissé toprongyosak és éhesek volnának; megtehetné azt a szívességet, hogy vigye magával minden nyomorúságukat – szívesen adják. – Az ilyen versekkel föltehetően már szerzett magának rabtársai közt némi közönséget a költő.

1945 végén kórházba került, s mint annak idején, fehérvári katonáskodásakor, amikor törött lábával nyomta az ágyat, most is a kórházi napok vagy hetek hoztak színt az életébe. Női kezek ápolták, érintették, emberi hangsúlyok rezegtek a levegőben. A *Vasárnap a kórház-lágerban* fanyar idill – a betegágyban az élet vonzó hangjait érzékeli: madáracs-csergés, harangszó „vasárnapoz”. Az ablakon át kis rétre lát, ahol tehenet, lovat legeltetnek, lányok sétálnak. A megszemélyesítő metaforával lezárt vers jelzi, hogy ez nem a szabadság, hanem a sóvárgás idillje: „Be szép vagy, szigetnyi csönd, / föld békéje, emberé – / Csak egy lába-megszorult / vagy zsi bong a fény felé.”

Érezhető némi hangváltás a további versekben is. Igaz, 1945 után megritkultak a költemények – a fogságverseket nagyrészt az első esztendőben írta. Két év szünetet ékelődik az ukrainai verstermébe, és időközben az életkörülményei némi javulást mutattak. 1948-ra már jobban körülnézhetett Berdicsebben, Kijevben. Bár negyvennyolcban is tetves-poloskás barakkok nyomorúságáról számolt be, kedvezőbb jelek is mutatkoztak. Érintkezhetett már a civil lakossággal, mert egy futó szerelem is jutott neki Berdicsebben. Ekkoriban egy kijevi táborba szállították, s a vonzónak leírt lánytól búcsúznia kellett. Az elszakadást fájlalta, de palástolta meghatottságát: „Szerettelek? Majd más szeret. / Én is megleszek nélküled.” Sajnos nem a szabadság és a szerelem közül választotta a szerelemnél is drágább szabadságot, mint közismert versében Petőfi – az ukrán főváros még Keletebbre van, mint Berdicsev. De az emlék felejtethetlen: „Ljúsza, Ljuszinka, megbocsáss, / egy marék vér e vallomás.”

Kijevben keletkezett az *Egy Dnyeper-parti fűrésztelepen, A barakk faunája, az Éjszakai hangok* és más, 1948-as verseit. Már nem olyan kétségbeesett a hangja, mint a fogság első évében. Hazavitelük előtt a foglyokat úgy-ahogy feltáplálták, gönceiket rendesebbre cserélték. Gondot fordítottak a lelki gondozásukra is: azt a képtelenséget várták a foglyoktól, hogy otthon jó hírt keltsék az Uniónak. Ez a maga faramuci módján sikerült is. Ahogy akkoriban itthon is hallottuk a „reakciós” vagy a „megtévedt” emberek agitálóitól: *átnevelték* őket. Tetszetős fejtágítókat is tartottak nekik. A leromlott, életükben mindenféle értelemben megrövidített foglyok belementek a játékba. Mintha ezt mondta volna magában: ti közösségről beszéltek, a nagybirtok kisajátításáról, a földek, gyárak, bányák köztulajdonba vételéről. Hát ilyesmin töprengtünk mi is a társaimmal Zámolyon, Pesten, Fehérváron és Győrött. Ha csak ez kell, fölemeljük érte mi is a szavunkat.

Egy hosszabb, riportszerű költeménye, az *Egy kollektív gazdaságban a Verses riportféle* alcímet viseli. Utólag írt bevezetője így szól: „Egyetlen alkalommal ugyan, egy vasárnap, a kijevi láger sok jó szándékról tanúskodó parancsnoksága a foglyok két csoportját »kirándulásra« küldte, két teherkocsin. Az egyik csoport a Lavra kolostorait, katakombáit tekintette meg, a másik egy kolhoz. A verses beszámolót »antifasiszta« beosztással járó feladatként készítettem, faliújságcikk gyanánt, egy kicsit szépítve ezt-azt, de elég híven a valósághoz. Ez az oka, hogy hazaérve e verset sem fogadta el folyóirat – akkor már itthon olyasmiről, mint kolhoz, csak himnikus hangon lehetett szólni.”⁹

Az életöszton és a józan ész azt diktálta, hogy önmagát győzze meg a költő: alázatra és alkalmazkodásra van szükség. Rá kell hangolódni a rabtartók észjárására, mert jóindulatot mutatnak, ha a rabok rokonszenveznek fennen propagált eszméikkel. (Az „antifasiszta” címkéért nem is kellett megerőltetnie magát: az volt. Csak tudná, hogy antifasiszta léte miéért van itt!) Ha életkörülményeinek javulását és hamarabbi szabadulását köszönhette ennek a fordulatnak, akkor csak helyeselhetjük döntését. Mindenféle ellenkezés vagy vita

öngyilkosság lett volna. Amellett – ha erős korrekcióra szoruló, viszolyogtatóan torz és álláságos változatban is – ráismerni vélt azokra a szociális elképzelésekre, amelyek – Petőfivel mondva – „a népet uralkodóvá teszik a politikában”. Keveset láthatott a Szovjetunió társadalmi viszonyaiból, a csinovnyikok uralmából – a „verebes”-nek csúfolt lágerlátogató meg a – történetesen emberséges – táborparancsnok csak egy morzsányi ízelítőt adott belőle.

Szavaiból kivehetően nevelőtisztek foglalkoztak velük. „Antifasiszta beosztás”-ból arra következtethetünk, hogy az értelmesebbek meggyőződhetek róla: széles látókörű értelmiségi ő, átgondolt és szabatos véleménye van a fasizmusról. Sejthették, hogy nemcsak írni szinten forgatja jól a tollat. Művelt ember, akire rá lehet bízni, hogy közvetítse társainak azokat eszméket, amelyekre a háborúban a szovjet katonák harckészsége és a lakosság ellenállása épült. A „fasiszta” ellenségéből lassan „antifasiszta” lett rabtartóinak szemében, s a fogság utolsó (harmadik) nyarán már arra készítették fel, hogy hazatérése után a kommunista berendezkedés propagandistája legyen. Ezért is vitték üzemlátogatásra egy mutatósabb kolhozba, ahol még tyúkhússal is megvendégelték – ilyesmiben jó három éve nem lehetett része. Öreg irodista fogadja a kolhozban, kiderül, az első világháborúban Magyarországon volt hadifogoly. Csanádi újból átéli a sors forgandóságát, mint annak idején a győri állomáson. Egy szerelvényen orosz foglyokat pillantott meg, s ő megérezte szemükben a gúnyt: „jó-e még szabadnak?” (*Sorok a győri állomáson* ciklus, *Szovjet foglyok, 1944. október 7.*). A kolhozban oroszok mutogatják sebhelyüket, már harag nélkül, mit művelt velük a front. A békére, sőt barátságra hangolódás tagadhatatlan. Az ukrán, az orosz egyébként is barátságos nép. Csanádi műfordítói munkája évtizedek után is jelezte, hogy a nyelv, a kultúra és a népszokások kedvező nyomot is hagytak benne ukrán földön.

Megbámulta a gyermekkertet, vagyis a kolhoz óvodáját is. A nacsalnyik mozit, sőt templomot is mutatott – a „ruszlik”, illetve ukránok istentelenségéről hallott hírek sem igazak tehát oly mértékben, mint ahogy a háborús propaganda hirdette. Estére még bálba is invitálták a látogatókat – ez már a szabadulás előszelének tetszhetett. Immár nem a „fasiszta csürhét” látják bennük, hanem az embert; a lányok a férfit is észreveszik személyükben. A riport műfajhatárait feszegető vers vallomás a szülőföldre, a *mások szülőföldjéhez*.

Szörnyen összetett helyzet volt ez: a költő egyrészt harcolt a puszta életéért, másrészt hagyta, hogy hamis illúziók is megkísértsék. El akarta kerülni a kettős tudat nehezen viselhető állapotát. Differenciált gondolkodás és egy kis önáltatás is kellett ahhoz, hogy eljusson a belátásig: *a jó nevében követték el vele szemben a rosszat*. Helyzetének ez az egyik fele. A másik az, hogy látta a jeleket: az a „jó ügy”, amelynek a nevében megfosztották szabadságától, hazugságra épül. A közösségi társadalom dédelgetett álmától fényév messzeségre van a szovjet valóság. De a természet virágzása, a győztes ország lakóiban fölfedezett életöröm, az ukrán kolhozparasztok embersége és a megbocsátó gesztusok azt a reményt élesztgették benne, hogy ez az ország jó úton jár, s otthon is ezen az úton érdemes haladni. A hamis tudat lassanként kicsírázott ebben a költészetben is, akárcsak a későbbi vetélytársak, a fiatal Nagy László, Juhász Ferenc, Simon István vagy a későbbi jó barát, Benjámín László verseiben.

Az *Éjszakai hangokban* (Kijev, 1948) már a hazafelé vivő vonat kerekeinek kattogását képzelel el, s a filemülék dalát, a békák ümmögését az otthoni táj hangjaival azonosítja. Ez is épp oly hiteles, mint mikor a barakk faunájában a tücskök ciripelése vigasztalja a vérszívók kivédhetetlen éjszakai támadásaiért.

Ugyancsak a fogság utolsó évében írta a *Febérvár köszöntését*. Jól látható, hogy a költő már otthoni szerepére készül. A vers gyöngéje, hogy szabadjára ereszti a katolikus városban még uralkodónak vélt klérus elleni indulatát. Eredendő református ellenszenvét osztályharcos indulatra fordítja. A vers első hangvétele nem ezt ígéri pedig: a kétarcú ifjúságot idézi, amely egyszerre nézett föl a koronázóváros ódon tornyaira reményekkel és gyanakvással. A város nevel-

[*Műbely*]

te őt vadócból művelt értelmiségivé, de ugyanaz okozta szenvedéseit és szégyeneit is, hiszen sosem viszonzta jóhiszemű közeledését, szorgalmát, a kultúra iránti rajongását.

Érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a vers hangvétele egy 1957-es Kálnoky-versre, az *Egy városra* kissé groteszk, de a szeretetet és nosztalgiát is éreztető művére emlékeztet, amely ifjúkora városát, az ugyancsak erősen katolikus Egert idézi föl a múltból.

Kálnoky:

*Nem maradtam ott örök rabodnak,
de hogy eszembe sem jutsz, mégse bidd.
Kockaköveid bennem súlyosodnak,
bennem görbülnek nagy boltíveid.*

*Pupillám belsejére odafestve
szívárványló kép több ezernyi van:
barokk szentek bohókás, furcsa teste*

Csanádi:

*Hozzád forraszt az ifjúságom,
királyok ódon városa.
Diákfattyad, kövedre vágyom:
én Mostobám, hozzád – baza.*

*Tied voltam s idegen voltam,
kis, gyanakvó, fálusi vad;
tornyaid tövén bandukoltam,
százados gőg volt a szavad.*

A téma hasonlósága jól összevethetővé teszi a verseket. Kálnoky kinőtte kedves, de már ironikusan szemlélt szülővárosát, Csanádi még csak ezután szeretne belegyökerezni az őt „mostohán” kezelő városba. Az ódon Székesfehérvár történelmi múltjára tisztelettel gondol, mégis úgy érzi, mélyreható megváltoztatása nem várthat magára, mert légköre kirekesztő és igazságtalan. A folytatás – a püspöknek-apátnak-polgárnak szóló düh – a NÉKOSZ-fiatalok politikai avantgárdjára emlékeztet, de ehhez Csanádi a gyakorlatban sosem tudott igazán csatlakozni és idomulni – számára magányos elképzelés maradt. A vers – néhány rá jellemzően remeklő részletével együtt – nem tartozik a költő jelentős versei közé akkor sem, ha a kor futtatott politikai költői közül sokan megközelíteni sem tudták ezt a színvonalat.

BERDICSEVI NYÍRFÁK

Végére hagytam a hadifogság alatt írt versek legnagyobb darabját, a bármely magyar versantológia gyöngyszemének tekinthető *Berdicsevi nyírfákat*. Ezt még 1945-ben írta, függetlenül magát a nyomorúságos életkörülményektől, a személyes sérelmekről, bármiféle partikularitástól. A magyarság lelkiismerete szólal meg itt, alatt járó, vétkes és szerencsétlen második világháborús szerepéért. Nem adja oda lelkét a nemzeti nihilizmusnak és a meddő önmarcangolásnak. Ellenkezőleg: azt mutatja meg, hogy a másodszor is mértéken fölül megbüntetett Magyarországot mélyebben lehet szeretni, mint a diadalmast, vagy mint a milleniumi években az önmagával kérkedőt. Valomias ez a vers a hazához, egyúttal intő példázat: a *zord tanulság* ránk fér. Nem arról van szó, hogy amit kaptunk, megérdemeltük. A tragédia erkölcsi feldolgozása illet meg minket, annak a tudatosítása, hogy hasonló bűnöknek többé nem szabad megtörténniük. Ezt zúgják a nyírfák az ukrán szélben, ezt írják az égbe „jós-sötéten”. Egyetlen pillanat erejéig, a haza szerelmes szólongatása közben mintha sutba vágná mindenkori lángoszlopellenes ars poeticáját, s a vatesz hangját üti meg. Igaz, ekkor is csak visszafogottan: a jóslatot nem ő harsogja, nem ő prófétál, a vateszi intelmet a természet erőire, a fák zúgására bízta. Az *én* nem a dörgegelmes próféta alanya, hanem a honvágytól gyötört, az anyja után vágycsozó fiúé. Az „elhagyott, édes ország” megint eszünkbe juttatja a Zámolyt elhagyó ifjú *Hazátlan* című versét, amely a hűtlenség zord tudatában búcsúzott a szűkebb pátriától. A haza most idegenbe szakadva az egész országot, nemzetet, népet jelenti, neki szól a vallomás:

*Utolérsz álmainkban,
vagy tévesztő varázslat,
jójzed mondbatatlan,
sajdító látomás vagy.*

*Vak ösztön a sötétből
ezerfelől, te drága,
ezer karral feléd tör;
emlékek lágy világa.*

*Fiad vagyok, anyám vagy,
végy vissza, égten-égek,
halálosan kívánlak, –
meddig epedjek érted? –*

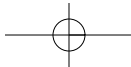
Zsoltáros és szerelmes énekek motívumai váltakoznak, hasonulnak át egymásba. A lángoló érzelmességet mindvégig hitelesítik a közvetítő eszközök, a kulturális hagyományok talapzatán szilárdan álló kifejezések. Az *égten-égek* régi magyar kifejezés, a *halálosan kívánlak* pedig valamely 1940-es szerelmes filmben is elhangozhatna. Ezt a végsőig fokozott pátoszt váltja át félfordulattal, a honvágy ajzottságát megtartva, de már az *ítélet kürtjére* figyelve: „ránk fér e zord s tanulság!”. Őszintének persze, hogy őszinte – őszintébb nem is lehetne. Mégis, vegyük észre a vallomás mögött a profi költőt: mint a karmester a különféle hangszerek kezelőinek, úgy dirigál a különféle érzelmeknek. Hol a szerelmi vágy és vallomás, hol a prófécia veszi át a vezérszólámat.

Úgy vélem, nemcsak a téma hordereje, hanem az érzelmi összetettség teszi nagy verssé a *Berdüzevi nyírfákat*: egymást erősíti és hitelesíti a személyes honvágy és a kollektív, nemzeti lelkiismeret. Egy pillanatilag sem emlékeztet a mű az önostorozókra, a leckéztetőkre és a bosszút lihegőkkel összekacsintókra. A költő arra használta a hadifogsággal járó szenvedéseit, hogy lelket öntsön nemzetébe, amely nemcsak a háborút, nemcsak területének nagy részét, hanem önmagát is elveszítette. Nagy erővel sugározza, hogy a megvertség állapotában csak az erkölcsi öntisztulás, a magunkba tekintés adhat reményt az élet folytatásához.¹⁰

A hadifogság éveinek költői termését ennek a műnek a fényében értékelhetjük. Csanádi Imre a saját tapasztalatait megírva úgy adott verskrónikát a sok száz ezer magyar fogoly szenvedéséről, hogy volt ereje erkölcsi bátorítást is hozzáadni a tényekhez.

Ennek jelentőségét a Csanádi-életmű fogadtatásáról szóló irodalom egy olyan cikkével szeretném érzékeltetni, amely 1970-ben a főként a parasztból értelmiségivé váló fiatal diák, valamint „a második világháború hadba és pusztulásba kényszerített katonafiának marandó és emberileg, történelmileg egyaránt igaz és lélekbemarkoló vallomását” emeli ki az életműből.¹¹ A kritikus, Gyertyán Ervin értékelése azért is sokatmondó és tisztázó értékű, mert az 1945 és különösen az 1948 utáni kritikai irodalom szinte semmit sem foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Gyertyán Ervin, mint a József Attila-irodalom, a költészet, a film és a politológia számos más területén, itt is bátor és tabuoszlító kezdeményezőnek bizonyult. Fejtegetését így folytatja: „Az az érzésem – s bocsássa meg Csanádi a kissé frivol feltételezést –: ha számára történetesen végzetes ez a nagy kaland – katonaverseit Radnóti munkatáboros lírája mellett emlegetik, mint ugyanannak a nemzeti katasztrófának más vonatkozású, de hasonló értékű, emberi-költői dokumentumait. (Mint ahogy Csanádi Imre formagazdagsága, képeinek nyersanyaga, szelíd, töprengő humanizmusa egyébként is, általában is Radnóti-val rokonítja leginkább bennem.) Ez a kor költészetében a legértékesebb számomra.”

Akkor is egyetértek ezzel, ha az értékelés súlypontját én az életmű 1970 előtti szakaszában sem csupán a háborúról és a hadifogságról szóló versek közt keresném. De a kitüntetett figyelem, amellyel a kritikus a háborús műveket fogadta – akár más értékek kárára is –, jelzi a témánk révén hiánypótló költemények különös jelentőségét a nemzet életében.

[*Műhely*]

J E G Y Z E T E K

1 Csanádi költőnemzedékéből sokakat soroztak be katonának a háború hat éve alatt, vagy hajszoltak a frontra munkaszolgálatosként. A náciizmus üldözöttjeinek (az évtizeddel idősebb Radnóti Miklós mellett) Pilinszky János állította a leggyönyörűbb lírai emlékművet irodalmunkban. A háború éveiben sorköteles, 1920–24-es évjáratú nemzedék sorsáról és ítéletéről jelképesen összefoglaló költeményeket írt például Rákos Sándor és Rába György. Természetesen az idősebb és a fiatalabb nemzedék is jelentős művekkel gazdagították háborús irodalmunkat itthon, az elszakított területen vagy az emigrációban. Ehhez képest a frontra küldött és a fogságba hurcolt magyar katonák sorsáról gyéren szól irodalmunk. Ennek két oka van. Egyik, hogy az elhurcoltak közül sokan meghaltak. Másik, hogy tiltotta a hatalom, amely a háború győztesének, a Szovjetunió expanzív politikájának köszönhette fennállását. A Szovjetunió nem csupán győztese volt a második világháborúnak, hanem diktatórikus állam is, amely saját lakosságának millióit is kényszermunkára fogta be különféle ürügyekkel. A háborús szükségállapotban a hatalmas birodalom lakossága éhezett, és a hadikommunizmus szellemében folytatott gigantikus építkezésekhez olcsó munkaerőre volt szüksége. A legyőzöttek számára ezért irracionálisnak sokáig tartott az orosz fogság. Egyetlen nyugati országban sem őriztek tömegesen hadifoglyokat egy évnél tovább. Csanádi Imre három és fél éve is elképesztően sok, de voltak jócskán olyanok is, akiket még tovább tartottak munkatáborokban. Lélektani szempontból nyomasztó lehetett a sorkatonáknak, hogy „fasisztának” nevezték őket. Túlnyomó részüket kényszersorozásból hajtották a frontra, mint például Csanádi Imre későbbi barátját, Simon István költőt, aki tizennyolc éves gimnazista volt, amikor harcolni küldték az oroszok ellen. Csanádi mellett ő a legismertebb költőnk, aki orosz fogságba esett, de a lágeréletet mint életanyagot csak Csanádi Imre használta föl verseiben.

Itt jegyzem meg: tanulmányom írásakor a történettudomány áttekintéseit is figyelembe vettem a második világháborús magyar hadifoglyokat illetően, például Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt?* 1989, Püski Kiadó.

2 Természetesen az orosz hadseregnek csak az alja viselkedett így. „Hivatalosan” csak huszonnégy óráig engedték meg a lakosság fosztogatását. Később azonban gyakran előfordult, hogy a „patruj” – a rendfenntartó őrség – statáriummal büntette a tetten ért markecolókat, és ez főbelövést is jelenthetett. Ennek ellenére lényegesen több atrocitás érte a magyar lakosságot a megszálló katonák részéről, mint ahogy erről fél évszázadon keresztül tudósítottak a „felszabadítás” propagandistái. A tények eltussolásáról hatékonyan működő cenzúra gondoskodott.

3 Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet*. 1982, Magvető.

4 1957-ben fehér födelű könyvecskéket, füzeteket bocsátott ki a kormány az „ellenforradalmárok” leleplezésére. Ezek hírhedtté váltak az események tendenciózus eltorzításáról és a forradalomban részt vevő (jórészt elesett, kivégzett, bebörtönzött vagy külföldre menekült) személyek befekettítéséről.

5 *Lángban forgó napok* (II), *Szökött katona* (1952) című darabját. In *Összegyűjtött versek*, 1975.

6 Márainak ez a könyve azért bravúros, mert a megszálló oroszok szeme láttára írta meg bejövételüket és viselkedésüket. Márai stílárís remeklésén is átüt, hogy ezt a könyvét írva enyhébben fogalmazott a „felszabadítókról”, mintha nem kellett volna attól tartania, hogy tolmácsaik segítségével olykor beleolvastatnak frissen írt szövegébe. Helyenként jelzi, hogy ezt meg is tették. Enyhe eufémizmus lengi át ezt a kitűnő könyvet, mintha cenzor dolgoztatta volna át szerzőjével. Voltaképpen így volt, csak a cenzorok nem följelentésekkel, hanem közvetlenül a fegyveres jelenlétükkel „cenzúrázták” munkáját.

7 *Cerberus* (1954), u. o.

8 Európa-szerte elterjedt szokás volt a háború kezdete óta, hogy a rabok a hadifogolyvonatokból kidobált papírdarabokon tudósították hozzátartozóikat: „tudatom, jól vagyok, Oroszországba visznek, ne féljete, hazatérek” – nagyjából efféle szövegek álltak a levélkéikben. Az asszonyok, gyerekek a sínek mellett mindenütt összeszedték az üzeneteket, és eljuttatták a címzetteknek. A bajban spontán módon jobban megmutatkozott a nemzeti összetartás, mint akármely hivatalos össznépi felbuzdulásban.

9 *Összegyűjtött versek*, 298.

10 A *Berdicevi nyírfák* részletesebb elemzését ld. a II. kötetben.

11 Gyertyán Ervin: Ötven vers. *ÉS*, 1970. június 13.

